

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

STEĆCI U BITUNJOJ

Rezultati dosadašnjeg evidentiranja i proučavanja stećaka upućuju na zaključak da je područje oko Stoca u Hercegovini kako po broju primjeraka te vrste spomenika tako i po njihovoj klesarskoj obradi, naročito po brojnosti i originalnosti reljefnih motiva i natpisa, relativno najbogatije područje stećaka u Bosni i Hercegovini. Neki važni materijali još nisu objavljeni, ali i ono što je već objavljeno jasno govori o tome.¹

Bitunja je dosta zabačen kraj u koji nisu svraćali arheolozi, etnografi i historičari, a posjeduje znatan broj stećaka vrlo zanimljivih osobina, koji su, zato što su bili teže pristupačni, a naročito zato što je većina njih bila zarasla u šumu od trnja, dosada bili skoro sasvim nepoznati.

Seosko naselje koje se nalazi na oko 10 do 12 km zračne linije na jugozapad od Stoca zove se Bitunja. Administrativno — politički pripada opštini Stolac. Naselje se dijeli na Gornju i Donju Bitunju. Donja je nešto bliža Stocu. Naši stećci su kod zaseoka Zabrdje koji pripada Gornjoj Bitunjoj.

Najlakši pristup Zabrdju je od strane Stoca. Dobrom cestom Stolac — Ljubinje — Trebinje, postepeno uspinjući se, na udaljenosti od oko 4 km dođe se pod brdo Vrstnik (kota 514 m) gdje se jugoistočno odvaja seoski put do Donje Bitunje koji dalje produžuje kao konjska i pješačka staza do Zabrdja i Gornje Bitunje. Drugi način prilaza moguć je sa sedmog kilometra glavne ceste, također konjskom i pješačkom stazom skoro sasvim istočno, koja je, međutim, slabija od one prve. Tako, dakle, za 3 sata dobrog hoda može se iz Stoca stići u Zabrdje.

Zabrdje je danas malo naselje od svega 7 do 8 kuća, koje je smješteno u uvali, sa nešto polja i obradive zemlje, na prisojnoj strani između inače prostranih i krševitih brda. Obiluje izvorskom vodom, koja za život stanovnika i stoke u ovome kraju veoma mnogo znači. Iz Zabrdja se može izaći na glavnu cestu i kod Žegulje, ali je to rdava staza. Na drugu stranu Zabrdje je stazom poveza-

no za Gornju Bitunju, a prema jugozapadu još i sa naseljima u polju Ubosko.

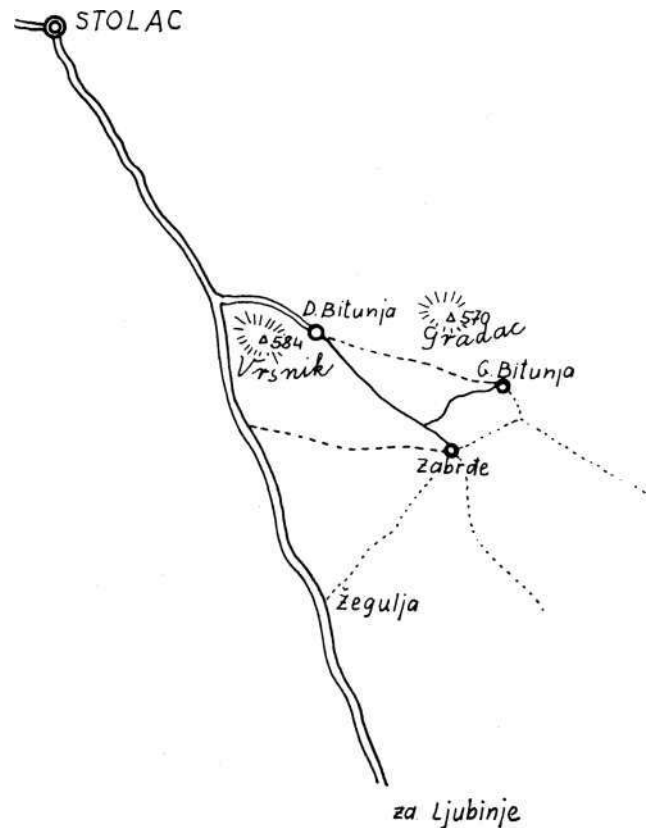
Prilaže se skica terena u približnom omjeru 1 : 100.000 (sl. br. 1).

OPIS NEKROPOLA SA STEĆCIMA

Stećci Gornje Bitunje, odnosno Zabrdja, situirani su na četiri mjesta koja su u ovome kraju poznata pod slijedećim imenima: ZAKUK, POTKUK, LOKVE i BABA, pa ćemo ih tim redom ovdje i opisati.

Zakuk

Oko 250 m sjeverno, iznad zaseoka, nalaze se velike prirodne gromade kamena vapnenca koje stanovnici ovoga kraja zovu Kuk (sl. br. 2). Iza

Sl. 1. Skica terena.

¹ A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950; Š. Bešlagić, Stećci na Nekuku kod Stoca, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XX, Beograd 1958, 155-175; Isti, Stećci u Opličićima, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 145-154; Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 91-110; Isti, Boljuni, Starinar, knj. XII, Beograd 1961, 175-206.

Kuka, dolazeći od zaseoka, nalazi se manji zaravanak na kojemu je naša prva nekropola Zakuk. Tu je na površini od oko 20 X 20 m, u neposrednoj blizini do danas preostalih temelja neke stare crkve, smješteno ukupno 9 stećaka u obliku sanduka i 1 nadgrobni spomenik u obliku krsta. Svi su orijentirani po pravcu zapad — istok. Dosta dobro su klesani i očuvani.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 3).

Nekoliko stećaka imaju ukrase.

Stećak broj 1, koji ima dimenzije 165 X 95 X 40 cm, nešto malo je okrnjen, na vodoravnoj strani je ukrašen pravougaonom bordurom od urezanih kosih paralelica, a unutar ove sa dvije rozete, jedna peterolisna u kružnom vijencu a druga deveterolisna omeđena kružnicom. Od prve do druge rozete pruža se vrpca, koja se kod druge rozete završava vodoravnim prečkom, tako da ta vrpca sa prečkom liči T krstu (sl. br. 4).

Stećak broj 2, koji ima nešto manje dimenzije (154 X 86 X 26 cm), ukrašen je plitko plastičnim motivom štapa na vodoravnoj strani. Vodoravna prečka stoji okomito na dužinu štapa.

Stećak broj 3 (190 X 110 X 40 cm) imao je na vodoravnoj strani uzdužne plitko plastične paralelne pruge, koje se danas teško zapažaju.

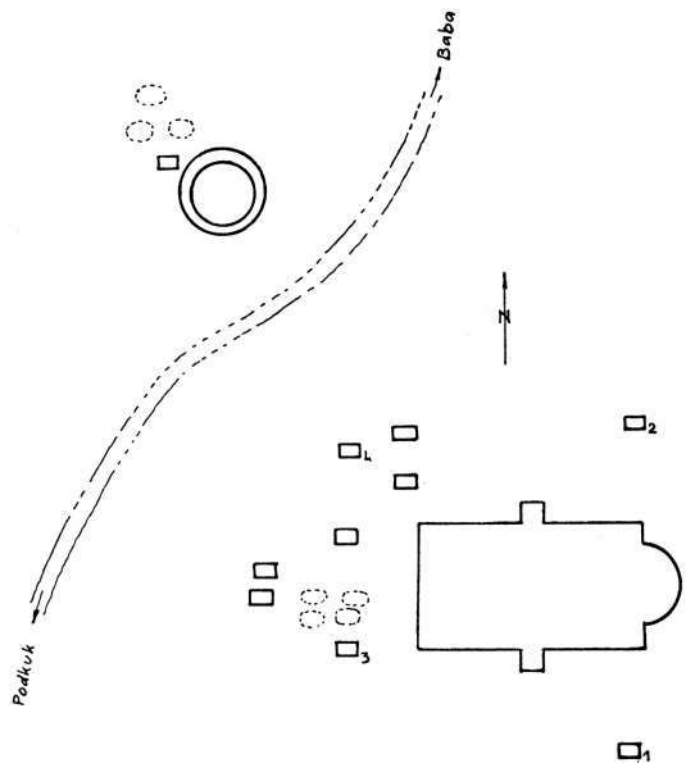
Brojem 4 obilježen je stećak u obliku sanduka prosječne veličine, koji je nešto skliznuo sa svog prvobitnog mjesta. Na vodoravnoj strani se naziru urezi koji podsjećaju na slova, ali se o tome danas ne može ništa sigurno reći.

Potkuk

Na dosta prostranom i uglavnom ravničastom terenu ispod Kuka, ali odmah do njega, smještena je najbrojnija nekropola stećaka ne samo Zabrđa nego i jedna od desetak najbrojnijih nekropola stećaka uopšte. Tu se nalazi ukupno 241 stećak, od čega 5 u obliku ploča, 2 u obliku sljemenjaka, dok su svi ostali u obliku sanduka. Najveći broj

Sl. 2. Kuk, pogled s južne strane, odozdo.

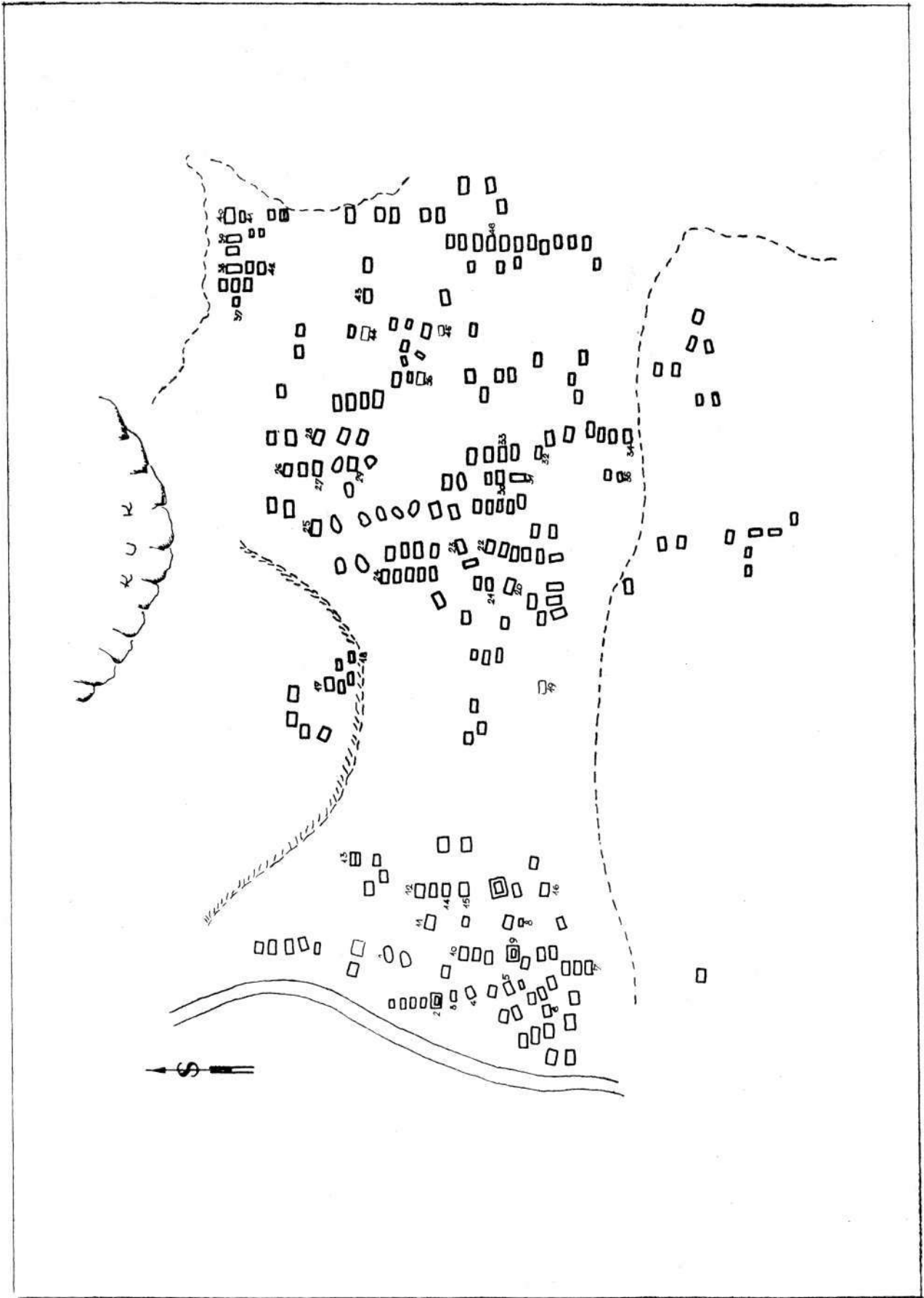
Sl. 3. Skica nekropole Zakuk.

spomenika dobro je obrađen i dosta dobro očuvan. Desetak ih je samo ovlaš oklesano i skoro da su amorfn komadi više ovalnog oblika. Izvjestan broj spomenika je danas nagnut i djelomično utonuo u zemlju. Većina spomenika je uobičajenih dimenzija, ali ih ima i većih kao i mnogo manjih dimenzija. Ogromna većina spomenika ima orijentaciju po pravcu zapad — istok, kod nekih od tih je manji otklon prema sjeveru odnosno prema jugu. Samo 11 primjeraka su drugačije orijentirani, i to po pravcu sjever — jug. Kod ukopavanja mrtvaca i postavljanja stećaka na ovoj nekropoli vodilo se mnogo računa da to bude u redovima okomito na glavni orijentacioni pravac, tj. po pravcu sjever — jug.

Nekropola zauzima površinu od oko 70 X 40 m. Prilaže se skica nekropole (sl. br. 5).

Sl. 4. Vodoravna strana spomenika br. 1 na nekropoli zakuke

Sl. 5. Skica nekropole Potkuk.

Sl. 6. Nekropola Potkuk, pogled sa istočne strane, odozgo.

Slika br. 6 prikazuje nekropolu Potkuk gledanu sa istočne strane i nešto odozgor, a sl. br 7. predstavlja centralni dio nekropole sa pogledom od sjeverne strane i nešto odozgor.

Ovdje imamo 46 spomenika sa dekorativnim ili simboličnim reljefnim motivima. O njima ćemo dati osnovne podatke.

Broj 1 je nešto zaobljen sanduk prosječnih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima povelik plastičan običan krst.

Broj 2 je povisok i prema dolje skošen sanduk (161 X 96 X 65 cm) sa postoljem koje je visoko oko 30 cm i koje izlazi na sve strane za oko 20 cm.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalaze se dva plitko plastična motiva stilizovanog krsta (veoma istrošena od atmosferilija) čiji se krakovi završavaju u obliku sidra (sl. br. 8).

Na zapadnoj čeonj strani prikazana je scena lova na jelena. Lovac je na konju. Na glavi lovca je kapa koja se prema gore — nazad produžuje

u relativno vrlo dugačak šiljak a tako isto i pozadi glave prema dolje. Glava jelena je visoko podignuta, a razgranati rogovi na njoj stoje okomito poput jele. Na vertikalnom dijelu ove strane postolja vidi se široka plastična linija sa trolistovima, koja se povija i proteže i preko svih drugih vertikalnih strana postolja (sl. br. 9).

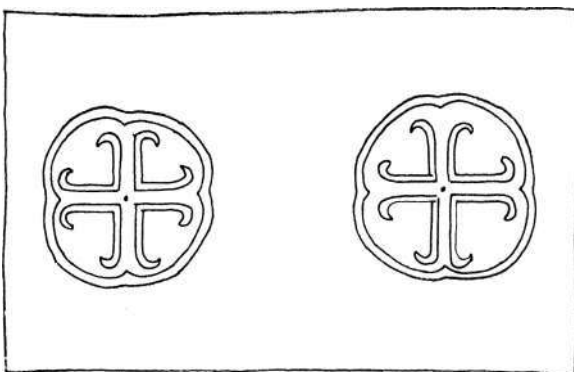
Broj 3 je dosta visok sanduk (155 X 73 X 56 cm) koji na zapadnoj čeonj strani ima vrlo plastičan motiv osamljenog jelena sa razgranatim rogovima (sl. br. 10).

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika nalazi se motiv sa 5 plastično predstavljenih ptica, 4 u jednome redu, okrenute u jednu stranu, a 1 ispod ovih, koja je okrenuta također na istu stranu. Ptice su približno jednako prikazane — sa relativno dugačkim nogama a kratkim repovima i glavama prema dolje, kao da nešto zoblju, osim jedne, koja ima dugačak rep i podignutu glavu (sl. br. 11).

Broj 4 je manji sanduk (115 X 54 X 35 cm) koji na vodoravnoj strani ima scenu sa jelenom,

Sl. 7. Srednji dio nekropole Potkuk, pogled sa sjeverne strane i nešto odozgo.

Sl. 8. Spomenik br. 2 na nekropoli Potkuk.

Sl. 9. Zapadna čona strana spomenika br. 2 na nekropoli Potkuk.

koja je, međutim, tako oštećena da se danas teško raspoznaje. Pred jelenom je »kamenica« a nešto dalje manja figura čovjeka, dok se iza jelena nalazi figura psa.

Broj 5 je sanduk koji je na jednome uglu znatno okrnjen. Dimenzije su mu: 141 X 76 X 57 cm.

Na vodoravnoj strani se primjećuje već izlizan motiv pravougaonog štita sa jednom kosom stranicom i pravog ovećeg mača sa krsnicom i okruglastom glavicom na završetku, koji je prikazan ispod štita. Istočno od štita nalazi se još figura jelena.

Na sjevernoj bočnoj strani se naziru dvije životinjske figure, koje najviše liče konjima.

Na južnoj bočnoj strani ovoga spomenika prikazana je originalna scena: 3 ljudske figure u kolu, vjerojatno žene, ispred kojih je lav, a iznad svega je friz od povijene linije sa trolistovima. Sve je to plastično ali dosta grubo prikazano (sl. br. 12).

Na istočnoj čeonj strani nalazi se motiv plastične povijene linije sa trolistovima.

Broj 6 je nešto širi sanduk sa dimenzijama: 133 X 100 X 40 cm. Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima motiv plastičnog polumjeseca.

Broj 7 je dosta uzak a visok sanduk (160 X 54 X 57 cm) koji na vodoravnoj strani ima plitko

Sl. 10. Zapadna čeona strana spomenika br. 3 na nekropoli Potkuk.

plastičnu pravougaonu borduru od kosih paralelica omeđenih paralelenim linijama. Isti takav motiv se nalazi i na svim uspravnim stranama ovoga spomenika.

Broj 8 je dobro klesan ali nešto okrnjen manji

Sl. 11. Južna bočna strana spomenika br. 3 na nekropoli Potkuk.

Sl. 12. Južna bočna strana spomenika br. 5 na nekropoli Potkuk.

Sl. 13. Zapadna čeona strana spomenika br. 9 na nekropoli Potkuk.

sanduk (100 X 53 X 39 cm) koji na južnoj bočnoj strani ima plastično prikazanu scenu lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem kojim upravo zabada u vrat jelena. Glava jelena je podignuta i na njoj su vrlo razgranati rogovi. Usljed oštećenosti figura lovca nije potpuna jasna.

Broj 9 je običan sanduk (164 X 97 X 44 cm) sa postoljem kojemu se na zapadnoj čeonoj strani nazire figura konja sa jahačem i ispred ove još figura jelena. Lovac upravo kopljem probada vrat jelena (sl. br. 13).

Broj 10 je nešto veći sanduk (176 X 91 X 42 cm) koji na vodoravnoj strani ima prikazan motiv ruke sa mačem. Ruka je do lakta, sa velikim prstima, koji pridrđavaju dugačak mač.

Broj 11 je također veliki sanduk koji na vodoravnoj strani ima »kamenicu« omeđenu kružnim vijencem.

Broj 12 je visoki sanduk (169 X 83 X 84 cm) koji je dobro obrađen i očuvan. Pri vrhu svih uspravnih strana pruža se plastična tordirana vrpca, a na sjevernoj bočnoj strani nalazi se plastična figura čovjeka-muškarca, koji jednom rukom pridrđava dugačak mač, iza koga je relativno velik pravougaoni štit.

Broj 13 je stećak u obliku sljemenjaka koji se jako nagnuo i djelomično utonuo u zemlju. Dimenzije su mu: 160 X 64 X 90 cm do vrha zabata.

Na njegovoj južnoj bočnoj strani vidi se friz od kosih paralelica, uokvirenih dvjema linijama, koji se u toj visini proteže i preko čeonih strana.

Ispod toga friza na južnoj bočnoj strani predstavljene su arkade sa 5 interkolumnija. Stubovi i lukovi su opervaženi vrpcom koja je obilježena sa dvije linije (sl. br. 14).

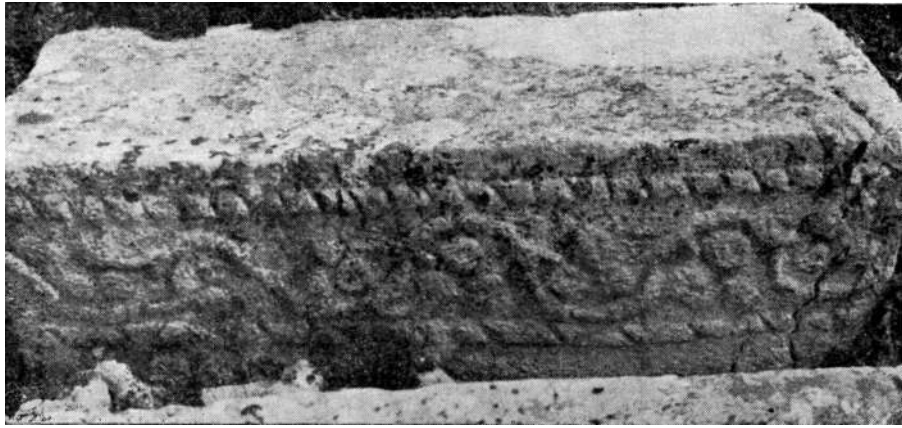
U zabatu istočne čeone strane ovoga spomenika nalazi se plastična rozeta.

Broj 14 je vrlo dobro klesan sanduk (160 X 85 X 48 cm) koji pri vrhu uspravnih strana ima široku i vrlo plastičnu povijenu liniju sa trolistovima, koja je po dužini omeđena plastičnim vrpčama sa urezanim kosim i cikcak-linijama (sl. br. 15).

Broj 15 je dobro obrađen sanduk (159 X 80 X 54 cm). Na njegovoj sjevernoj bočnoj strani plastično je prikazano kolo sa 4 ženske figure, koje se drže rukama. Jedna krajnja žena se drži za muškarca koji svojom drugom rukom pridrđava dugačak mač. Figura toga muškarca je dva put veća od figure žene, a njegov mač je dugačak kao i on

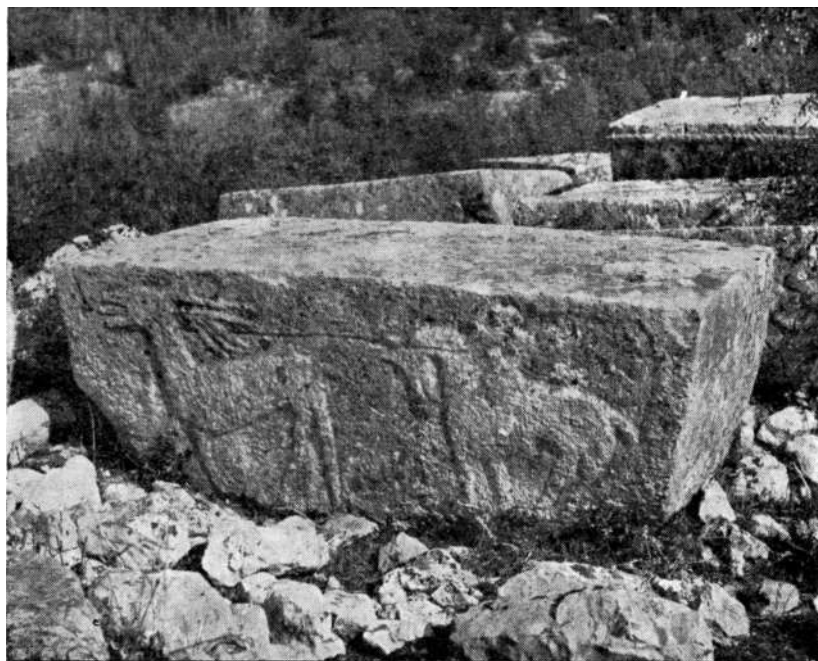
Sl. 14. Južna bočna strana spomenika br. 13 na nekropoli Potkuk.

Sl. 15. Južna bočna strana spomenika br. 14 na nekropoli Potkuk.

Sl. 16. Sjeverna bočna strana spomenika br. 15 na nekropoli Potkuk.

Sl. 17. Južna bočna strana spomenika br. 15 na nekropoli Potkuk.

sam. U površinama između prve i druge kao i između druge i treće žene prikazana je još po jedna nešto manja ženska figura sa rukama spuštenim dolje i ustranu. I na drugom kraju kola je prikazana manja figura žene koja je jednu ruku, sa upadno velikim prstima, izdigla u vis. Iznad predstave kola pruža se friz od dviju plastičnih linija koje se povijaju i povijajući prepliću. U 7 elipsastih površina, koje zatvaraju te dvije linije, predstavljeno je 7 ptica. Iznad malih međuprostora naziru se ukrasni dodaci u vidu plastičnog niza krakova paralelnih uglova (sl. br. 16). Na južnoj bočnoj strani prikazana je plastična scena lova na jelena (sl. br. 17). Lovac je na konju i kopljem upravo gađa jelena. Na zapadnoj čeonj strani ovoga spomenika nalazi se širok i plastičan friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 18).

Broj 16 je dosta širok sanduk koji na vodoravnoj strani ima sredinom po dužini urezanu crtu,

Broj 17 je dobro klesan ali nešto utonuo sanduk (160 X 65 X 29 cm).

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima pravougaonu borduru od urezanih kosih paralelica a unutar ove plastičnu figuru jelena.

Na svim uspravnim stranama nalazi se vrlo plastičan poširok friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 18 je također dobro klesan ali nešto utonuo sanduk (170 X 79 X 46 cm).

Na vodoravnoj strani prikazan je plastičan motiv pravougaonog štita i mača ispod njega.

Na istočnoj čeonj strani predstavljena je scena u kojoj žena vodi konja na kojem jaši muškarac (sl. br. 19).

Na južnoj bočnoj strani nalazi se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, koji je odozdo porubljen tordiranom vrpcom.

Sl. 18. Zapadna čeonj strana spomenika br. 15 na nekropoli Potkuk.

Broj 19 je stećak u obliku manje ploče (117 X 60 X 20 cm) koja na vodoravnoj površini ima plastičnu ljudsku figuru sa štapom. To je muškarac sa ogrtačem do koljena. Štap je postavljen koso od grudi ka zemlji. Glava je u srazmjeri sa tijelom nešto relativno veća. Rubom stranice pruža se plastičan okvir. Reljef je atmosferilijama oštećen tako da se detalji ne primjećuju (sl. br. 20).

Broj 20 je nepravilan dosta utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv stilizovanog krsta. Vodoravni kraci toga krsta su obični, gornji se završava okruglasto a donji se nešto produžuje i završava slično polumjesecu.

Sl. 19. Istočna čeonj strana spomenika br. 18 na nekropoli Potkuk

Broj 21 je nešto oštećen i utonuo sanduk (161 X 81 X 35 cm) sa plastično predstavljenim jelenom i »kamenicom« na vodoravnoj strani. Jelen ima lijepo razgranate rogove a okruglo udubljenje ispred njega vjerovatno ovdje predstavlja vrelo — zdenac, što po prvi puta vidimo na stećcima (sl. br. 21).

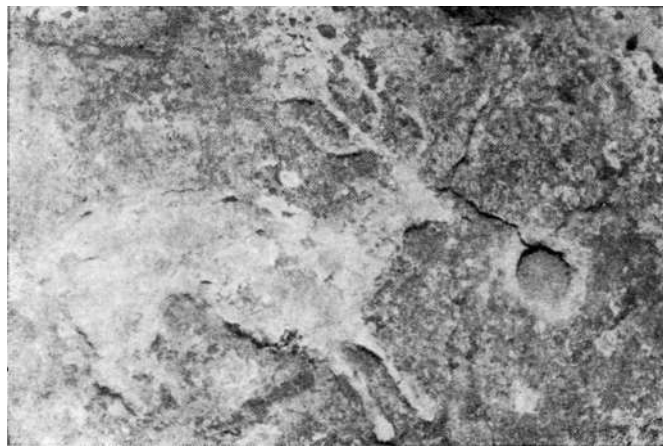
Broj 22 je nepravilna ploča na čijoj vodoravnoj strani je predstavljena »kamenica«.

Broj 23 je nepravilan podugačak sanduk koji na vodoravnoj strani ima jednostavan plastičan pravougaonik.

Broj 24 je također ne baš pravilan sanduk. Na vodoravnoj strani ovoga spomenika vidi se povećan plastičan kvadrat.

Broj 25 je stećak u obliku osrednje klesanog ali danas znatno oštećenog sanduka kod koga se na vodoravnoj strani nalazi plastičan motiv krsta čiji se kraci pri krajevima nešto proširuju,

Broj 26 je djelomično utonuo osrednje klesan i očuvan sanduk (187 X 76 X 42 cm) čija je vodoravna strana originalno ukrašena. U većoj polovici strane prikazan je pravougaoni štit ispod kojeg na obadvije uže stranice izlaze dijelovi mača — s jedne strane okruglasta glava, držak i krsnica,

Sl. 21. Vodoravna strana spomenika br. 21 na nekropoli Potkuk.

Sl. 20. Vodoravna strana spomenika br. 10 na nekropoli Potkuk.

Sl. 22. Vodoravna strana spomenika br. 26 na nekropoli Potkuk.

a s druge vrh mača. Pored štita je relativno mala figura čovjeka — muškarca, koji jednom rukom pridržava mač a drugu drži uvis izdignutu. U drugom dijelu stranice predstavljen je lav, čiji je dugačak rep gore i naprijed zavinut. U površini između glave lava i figure čovjeka nalazi se povelik kružni vijenac. Sve je dosta plastično predstavljeno (sl. br. 22).

Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima a ispod njega kolo od više figura koje se zbog oštećenosti vrlo slabo raspoznaju.

Na suprotnoj bočnoj strani nalazi se plastičan friz, kao i na sjevernoj.

Broj 27 je dosta velik lijepo obrađen, dolje nešto užji, sanduk na čijim se uspravnim stranama, poput friza, pruža plastična tordirana vrpca.

Broj 28 je sanduk prosječnih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima plastičan krst čiji su krajevi krakova nešto prošireni.

Broj 29 je pravilno i lijepo obrađen sanduk (168 X 70 X 35 cm) koji na vodoravnoj strani ima dosta velik plastičan krst sa krakovima koji su prema krajevima nešto prošireni.

Broj 30 je nešto utonuo dobro obrađen sanduk (178 X 80 X 39 cm) koji je sa vodoravne strane bio lijepo ukrašen ali mu se motivi danas jedva raspoznaju zbog oštećenosti od atmosferilija — uočava se bordura od kosih paralela i kao neko stablo sa krošnjom, ali ovaj motiv podsjeća i na zastavu (sl. br. 23).

Broj 31 je manji sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezan motiv polumjeseca (vidi sl. br. 23).

Broj 32 je manji sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastično predstavljen motiv krsta čiji su krajevi nešto širi.

Broj 33 je dobro obrađen sanduk (170 X 70 X 33 cm) koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv mača sa rukom i dosta velikim prstima. Zbog istrošenosti motiv se teško raspoznaje.

Broj 34 je dosta utonuo sanduk (153 X 75 X 30 cm). Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima vrlo plastično predstavljen motiv jelena ispred koga je dosta duboka »kamenica« (sl. br. 24).

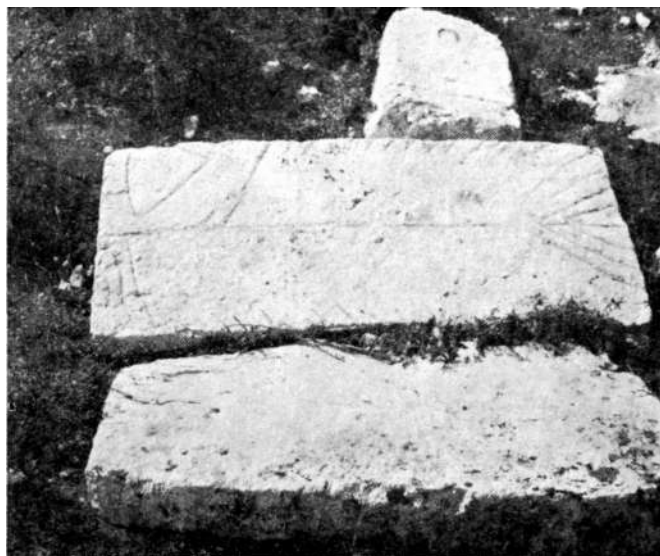
Broj 35 je manji utonuo sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani nalazi se plastičan motiv krsta čiji se krakovi pri krajevima nešto proširuju.

Broj 36 je dosta velika ploča koja na vodoravnoj strani dužinom po sredini ima urezanu liniju.

Broj 37 je nešto utonuo manji sanduk koji pri vrhu uspravnih strana ima plastičnu tordiranu vrpca.

Broj 38 je dosta velik sanduk koji na uspravnim stranama ima tordiranu vrpca kao i prethodni sanduk.

Broj 39 je običan ali dosta utonuo sanduk koji na zapadnoj bočnoj strani ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Sl. 23. Vodoravna strana spomenika br. 30 na nekropoli Potkuk.

Broj 40 je dosta visok dobro obrađen i očuvan sanduk (185 X 82 X 81 cm) koji pri vrhu uspravnih strana ima vrlo plastičnu tordiranu vrpca.

Broj 41 je manji osrednje očuvan sanduk (106 X 47 X 24 cm) koji je ukrašen sa vodoravne i sa bočnih strana.

Na vodoravnoj strani nalazi se plastično prikazana scena lova. Naprijed je jelen, iza njega je ker, a zatim stoji lovac koji mačem napada jelena (sl. 25).

Sl. 24. Vodoravna strana spomenika br. 34 na nekropoli Potkuk.

Sl. 25. Vodoravna strana spomenika br. 41 na nekropoli Potkuk.

Sa obadvije bočne strane vidi se poširok plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 42 je dobro klesan visoki sanduk (175 X 94 X 75 cm) koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv pravougaonog štita sa mačem ispod njega.

Broj 43 je sasvim utonuo sanduk (?) na čijoj se vodoravnoj strani uočava po sredini urezana linija.

Broj 44 je znatno utonula ploča na čijoj se vodoravnoj strani nalazi plastičan motiv krsta sa krakovima koji se pri krajevima nešto proširuju.

Broj 45 je ploča sličnih osobina kao i prethodna, bez ukrasa.

Broj 46 je dosta velik i visok sanduk (190 X 95 X 82 cm) koji je dobro klesan i očuvan.

Na južnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima a ispod toga se vrlo slabo raspoznaju dva konja (?).

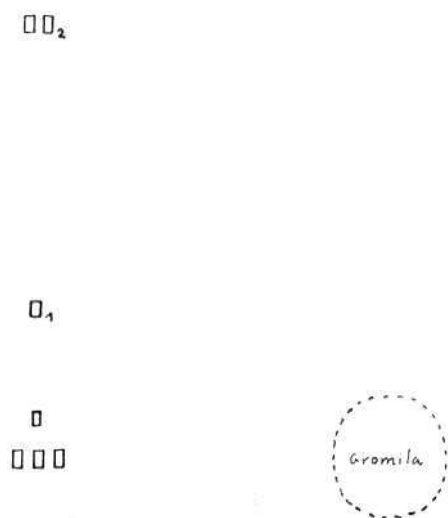
Na zapadnoj čeonj strani je malo plastičan krst čiji su krakovi predstavljeni sa po 5 uskih vrpca i u čijem centru je kružni vjenčić. Čitava strana stečka je uokvirena pravougaonikom od kosih paralelica.

LOKVE

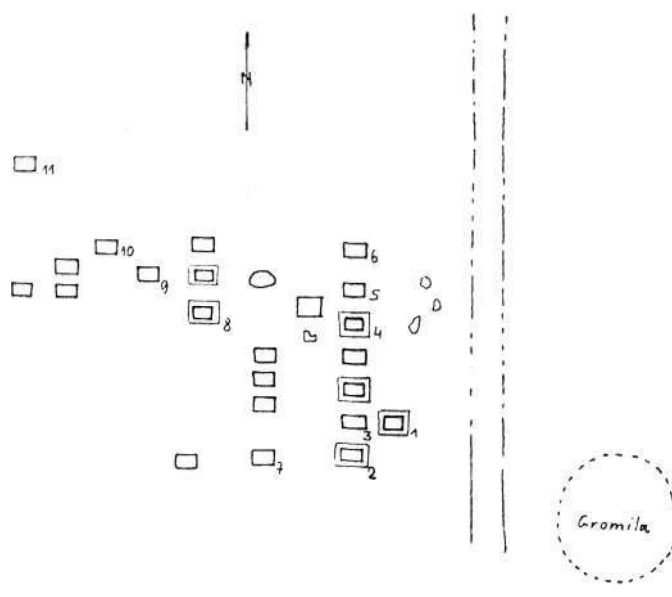
Oko 500 m zapadno od nekropole Potkuk, na zaravanku kose koju okolni stanovnici zovu Brijeg, pokraj puta za Gornju Bitunju i u neposrednoj blizini starih i novih bunareva, nalazi se nekropola od ukupno 7 stećaka, raspoređena na tri mjesta dužinom te kose, od čega 6 sanduka i 1 ploča. Obrada spomenika je osrednja. Orijehtacija im je isključivo po pravcu zapad-istok.

Dolazeći sa istočne strane od Potkuka najprije nailazimo na tri oštećena i nagnuta sanduka osrednje veličine, poredana po liniji sjever-jug, bez ikakvih ukrasa.

Na udaljenosti od oko 4 m zapadno odatle stoji 1 vrlo slabo obrađena ploča.

Sl. 26. Skica nekropole Lokve.

Sl. 27. Skica nekropole Baba.

Na oko 25 m dalje ka zapadu situiran je 1 sanduk. Njegove dimenzije su 150 X 100 X 60 cm. Na vodoravnoj strani ovaj stećak ima urezan motiv četverouglastog štita i mača koji je preko štita (ne ispod štita, kako je to uobičajeno). Na štitu se nalaze 4 rozete sa po četiri lista kao heraldičke oznake.

Oko 100 m dalje ka zapadu smještena su još 2 sanduka osrednje obrade i veličine. Na vodoravnoj strani jednoga spomenika bio je prikazan neki figuralni motiv. Danas je taj motiv jako oštećen atmosferijama tako da se jedva nazire samo jedna životinjska figura.

Prilaže se skica nekropole Lokve (sl. br. 26).

BABA

Od nekropole Zakuk stazom uzbrdo na udaljenosti od oko 300 m dođe se na zaravanak brda Baba, odakle je omogućen divan pogled na sve strane. Malo naniže istom stazom stiže se u Gornju Bitunju. Na tom zaravanku, pokraj samoga puta, a na mjestu koje okolni stanovnici zovu Greblje, situirana je naša četvrta nekropola sa ukupno 24 stećka, koji su svi odreda orijentirani po pravcu zapad-istok i svrstani u nizove okomito na tu orijentaciju. Po osnovnim oblicima to su sve sanduci, od čega je trećina visokih (3 vrlo visoka) a 6 od njih imaju i postolje. Dosta dobro su obrađeni i osrednje očuvani; ima ih prevaljenih a i oštećenih, a na nekoliko mjesta vide se fragmenti dobro obrađenih stećaka. Nekropola zauzima površinu od oko 22 X 14 m.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 27).

Nekoliko spomenika je ukrašeno.

Broj 1 je visoki sanduk koji je prevaljen sa postolja (115 X 40 X 110 cm). Prema dolje je nešto uži i tanji.

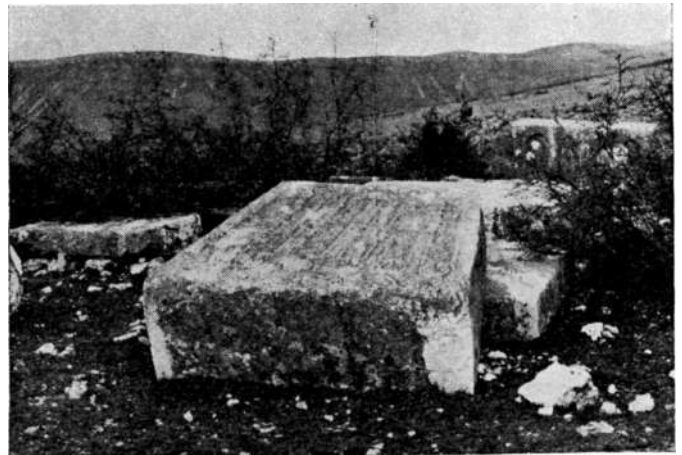
Na vidljivoj bočnoj strani prikazan je motiv arkada sa 6 interkolumnija. Stubovi i lukovi su obrubljeni tordiranom vrpcom. Iznad arkada pruža se friz od plastične povijene linije sa trolistovima. Vjerojatno je takav motiv i na suprotnoj bočnoj strani.

Na zapadnoj čeonj strani najprije je niz od kružnih vijenaca sa četverolisnim rozetama unutar ovih, zatim ispod toga niza pruža se urezana mreža malih pravougaonika u vidu bordure, a onda opet niz kružnih vijenaca sa četverolisnim rozetama kao drugi paralelan friz (suprotna stranica se nije mogla vidjeti od žbunja).

Broj 2 je visok sanduk, koji je također prevaljen sa svog postolja (148 X 65 X 145 cm) dobro i slično obrađen kao i prethodni spomenik.

Na vidljivoj bočnoj strani (bivša sjeverna) nalazi se plastičan motiv arkada sa 6 interkolumnija čiji su rubovi usko tordirani. Iznad toga pruža se friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 28).

Na čeonim stranama ovaj spomenik ima friz jednak onome na bočnoj strani.

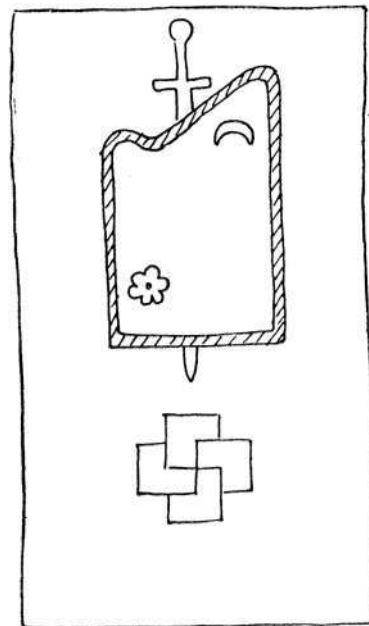

Sl. 28. Spomenik br. 2 na nekropoli Baba.

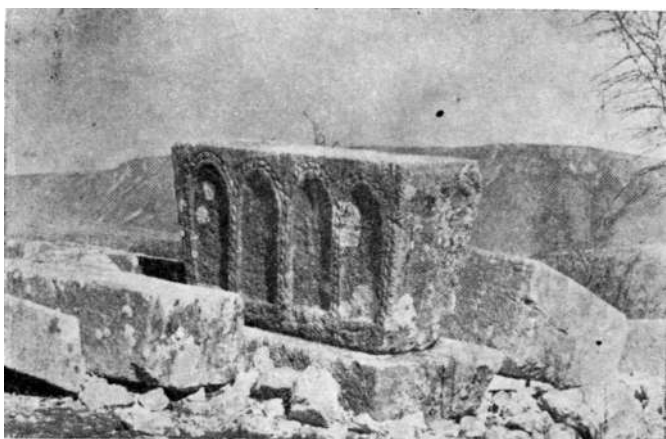
Broj 3 je veći sanduk, dobro obrađen i očuvan (190 X 123 X 45 cm). Na vodoravnoj strani pružaju se vrlo plitko plastična uzdužna paralelna rebra, a u zapadnom kraju je dosta malena »kamenica« sa rubom od tordiranog kružnog vjenčiča.

Broj 4 je visoki sanduk na postolju, koji danas dominira na nekropoli. Dobro je obrađen i očuvan. Prema dolje je nešto uži. Dimenzije su mu: 165 X 65 X 98 cm.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika plastično su prikazani pravougaon štiti i mač u uobičajenom odnosu. Štit je obrubljen bordurom od kosih paralelica. U jednom njegovom uglu je polumjesec a u suprotnom višelisna rozeta. Niže štita (tj. u istočnom kraju ove strane) urezan je stilizovan motiv »Svastike« (sl. br. 29).

Sl. 29. Vodoravna strana spomenika br. 4 na nekropoli Baba.

Sl. 30. Južna bočna i istočna čeona strana spomenika br. 4 na nekropoli Baba.

Na svim uspravnim stranama ovoga spomenika pružaju se arkade sa dosta dubokim interkolumnijama. Lukovi i stubovi (bez naznačenih baza i kapitela) ukrašeni su bordurama od kosih paralelica, Iznad arkada, osim na južnoj bočnoj strani, pruža se friz od kosih paralelica (sl. br. 30).

Broj 5 je dobro obrađen sanduk (162 X 124 X 59 cm).

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima pravougaonu borduru od kosih paralela smještenih između dviju paralelnih linija i unutar ove bordure pravougaon štit sa mačem.

Na bočnim stranama nalaze se po dva uska paralelna friza od kosih paralelica, na zapadnoj čeonoj samo jedan takav friz, a na istočnoj čeonoj strani friz se sastoji od niza nepovezanih četverolisnih rozeta u kružnim vjenčićima. (Na sl. br. 30 vide se istočna čeona i južna bočna strana ovoga spomenika).

Broj 6 je veći sanduk (198 X 118 X 43 cm) koji na uspravnim stranama ima friz od kosih paralelica, a na vodoravnoj strani se jedva zapaža nekadašnji motiv štita sa mačem.

Broj 7 je dobro obrađen visoki sanduk (116 X 50 (gornja širina) X 105 cm), koji je danas prevaljen.

Na vidljivoj bočnoj strani ovaj spomenik ima arkade sa 4 interkolumnije. Stubovi i lukovi su ukrašeni dosta plastičnim tordiranim vrpcama. Iznad arkada se pruža plastičan friz od povijene linije sa trolistovima (sl. br. 31).

Broj 8 je povisok ali dosta uzak sanduk sa postoljem (138 X 60 X 75 cm) koji je na vodoravnoj strani imao plastična uzdužna rebra.

Na uspravnim stranama ovaj spomenik ima nevjesto prikazan plastičan motiv povijene linije sa umecima od listova i spirala (sl. br. 32).

Broj 9 je prosječan sanduk koji na vodoravnoj strani ima plitko plastična uzdužna rebra.

Broj 10 je spomenik vrlo sličan prethodnom, također sa paralelnim rebrima na vodoravnoj strani koja se danas jedva zapažaju.

Broj 11 je sanduk (165 X 89 X 30 cm), dobre obrade i očuvanosti, koji na vodoravnoj strani ima uzdužna paralelna rebra kao i prethodna dva spomenika.

Napominjem da je na ovoj nekropoli nekada bilo još spomenika. Od nekih su do danas preostali samo fragmenti. Takve fragmente vidimo sjeveroistočno od spomenika broj 1. Na jednom od njih se vide plastični motivi arkada i friza od povijene linije sa trolistovima. Isto tako, blizu spomenika broj 4, samo sa zapadne strane, vidimo fragment stečka u obliku sanduka na kojemu se zapažaju arkade i povijena linija sa trolistovima.

Sl. 31. Spomenik br. 7 na nekropoli Baba.

Sl. 32. Južna bočna strana spomenika br. 8 na nekropoli Baba.

OSTALI SPOMENICI

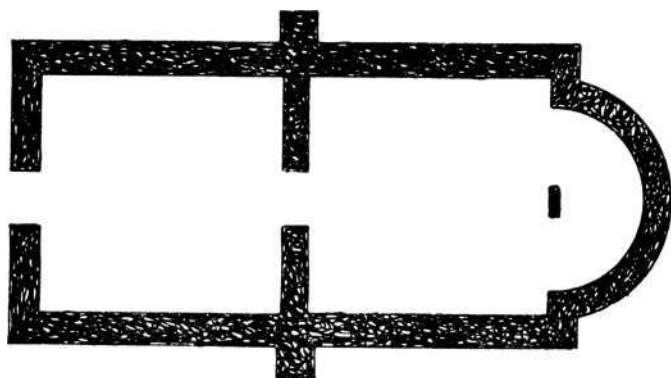
1. Na malom uzvišenju koje je nekada moglo biti kamena gromila, na Zakuku, skoro u sredini površine koju zaprema nekropola stećaka, koju smo već opisali, nalaze se ostaci temelja nekadašnje crkve (vidi sl. br. 3) Prema uvidu na licu mjesta jasno je da je crkva bila pravougaonog oblika i da je imala orijentaciju po pravcu zapad-istok. Na istočnom dijelu se i danas primjećuju ostaci zida polukružne apside i kameni stub časne trpeze. Vanjske dimenzije crkve su: dužina 10,5 m, širina 5,5 m. Debljina zidova iznosila je 0,60 m.

Apsida je izlazila za oko 1,6 m. Sredinom crkve, poprijeko, bio je pregradni zid; nešto uži od vanjskog, sa prolazom na sredini. Ulaz u crkvu bio je u sredini zapadnog poprečnog zida. Blizu sredine crkve sa vanjske strane uz obadva zida po dužini vide se temelji potpornog zida po prilici iste debljine kao što je i vanjski zid crkve. Unutar zgrade i oko nje našli smo više lijepo klesanih komada kamena od urušenog zida. U ostacima zidova primjećuje se krečni malter (sl. br. 33).

Sl. 33. Temelji i ruševine crkve, pogled sa sjeveroistočne strane.

Prilaže se plan crkve (sl. br. 34).

Sl. 34. Osnova crkve.

Na mjestu gdje je bila časna trpeza virila je gornja površina stuba sa rupom u sredini u koju se uglavljivala trpeza. Manjim raščičavanjem nasipa oko stuba ustanovili smo da je stub oblika pravouglonog paralelopipeda sa dimenzijama: 120 X 60 X 23 cm, od kojih je dužina nesigurna. Stub je sa šire zapadne strane ukrašen bordurom od plastične povijene linije sa trolistovima, a u površini koju zatvara ta bordura prikazan je plastičan motiv konja sa jahačem, a ispod toga je jedna debela poprečna tordirana vrpca, sredinom povezana za neki motiv pravougaonog oblika, koji je postavljen po visini a čije su duže ivice obrubljene debelom tordiranom vrpcom. Nije ustanovljeno kako se sve to završava na dijelu koji je još u zemlji. Sa ostalih strana ovaj stub nema ukrasa. Koliko mi je poznato, ovo je prvi slučaj dekorisanja stuba časne trpeze. Ukrasi su direktna veza sa stećcima (sl. br. 35).

Nije poznato kada je crkva na Zakuku podignuta, da li je rušena i nanovo građena, ili dograđivana, ali se po mnogim okolnostima, kao npr. po rasporedu stećaka oko crkve, može zaključiti da je u vrijeme nekropole sa stećcima postojala i crkva. Prema pričanju nekih mještana, izgleda da je na ovome mjestu bila crkva i polovinom XIX vijeka.

2. Dvadesetak metara sjeverozapadno od crkve, ili desetak metara od stećka broj 4, nalazi se bačvasto ozidan bunar oko 6 m dubine (izgleda da je zasut) i promjera oko 4 m, u kojemu neprestano ima pitke vode. Mještani ga nazivaju Grčki bunar i kažu da bio mnogo dublji. U blizini bunara je kameno korito za pojenje stoke. Tu blizu ima i nekoliko grobova ograđenih kamenim tesanicima (sl. br. 36).

3. Pored staze od Potkuka na Zakuk našli smo fragmenat nekog spomenika prizmatičnog oblika, dužine 65 cm, širine 26 i debljine 20 cm, koji je nasilno prekinut od svog drugog dijela. Na široj strani fragmenta veoma plastično su predstavljene noge muškarca od kukova do stopala, okrenute

u jednu stranu, kao da se radi o čovjeku u pokretu. Kasnije sam uspio da nađem još jedan dio ovoga spomenika od oko 27 cm širine i 24 cm dužine, koji je s jedne šire strane imao plastičan prikaz grudi muške ljudske figure. Sastavljena obadva dijela imaju ukupnu visinu od 89 cm, širinu od 26 do 27 cm i debljinu od oko 20 cm. Na spojenim komadima se ističe vrlo plastična muška figura sa odjećom. Haljetak je uz tijelo a donji krajevi se nešto šire i sežu do visoko iznad koljena. Pojas je prikazan u vidu deblje tordirane vrpce. U visini ramena pruža se široka vodoravna tordirana vrpca, koja prelazi preko grudi. Prema gore počinje vrat, ali je baš na tome mjestu spomenik prelomljen. Na grudima se vidi jedan plastičan trougao, na kome se ukrštavaju dvije kose urezane crte, što podsjeća na revere haljetka (sl. br. 37).

Da bi se ovi fragmenti sigurno sačuvali, prenio sam ih u dvorište najbliže kuće u Zabrdū i privremeno povjerio na čuvanje Muji Šariću.

4. U Zabrdū, na njivi nekog Šarića vide se 2 usađena valjkasta visoka kamena, promjera oko 30 do 40 cm, koji ovdje imaju funkciju zemljišnih međaša. Nije poznato otkada oni potiču, ali podsjećaju na nekadašnje rimske miljokaze (sl. br. 38).

Sl. 35. Stub časne trpeze.

Sl. 36. »Grčki« bunar na Zakuku, pogled sa sjeveroistočne strane.

5. Rekli smo da Zabrdje ima dosta pitke vode. Ona se dobiva iz bunareva sličnih onome kod nekropole Zakuk. Takvih bunareva ima ovuda na nekoliko mjesta. Najveći broj ih je kod nekropole Lokve, upravo svega nekoliko desetina metara sjeverno od stećaka. Neki od njih su vrlo stari — »grčki«, a neki su nešto kasniji, pa i u novije vrijeme zidani i uređivani. Tu ih ima oko 40 primjeraka, što bolje što slabije ozidanih. Iz većeg broja se danas ne koristi voda, jer su onečišćeni ili neuređeni. Ovoliki broj bunareva na jednome mjestu jedinstven je primjer u Hercegovini.

6. U neposrednoj blizini nekropole Baba, upravo 10 do 20 m zapadno i istočno od krajnjih stećaka te nekropole, nalaze se dvije oveće kamene gomile, koje su vjerovatno ilirska groblja.

7. Sasvim blizu stećaka nekropole Lokve nalaze se 2 muslimanska groblja sa nišanima, jedno starije i već napušteno a drugo je i danas aktivno.

Ostali podaci

U Zabrdju nije postojao problem kamenoloma za stećke jer podesnog kamena ima na sve strane i to sasvim blizu. Za našu najbrojniju nekropolu Potkuk stećci su usijecani u samome Kuku, svega dvadesetak metara daleko od grobova. I danas se dobro vidi na kojim mjestima su vađeni kameni blokovi. To je rađeno na način da se pomoću čeličnih dljeta u kamenoj stijeni stvori niz udubljenja u koja se ulijeva voda da smrzavanjem i topljenjem dalje razdire kamen (sl. br. 39).

RAZMATRANJA I ZAKJUČCI

Iz prednjeg izlaganja se vidi da su stećci Zabrdja situirani na četiri mjesta. Po broju spomenika daleko najveća je nekropola Potkuk, dok je naj-

Sl. 37. Sastavljeni komadi spomenika sa motivom muške ljudske figure.

Sl. 38. Međaši na Šarića njivi.

manja ona koju smo nazvali Lokve. Veći dio nekropole Potkuk bio je zarastao u šumu od gustog i visokog trnja pa sam vršio krčenje i čišćenje da bih mogao pristupiti spomenicima. Najviše je bio zarastao južni dio nekropole, gdje još uvijek u jednom njegovom dijelu nije sasvim čista situacija (na slici je to obilježeno isprekidanom, linijom), zbog čega nije isključena i mogućnost postojanja još nekog spomenika u tome dijelu.

Brojno stanje spomenika Zabrdā, po nekropolama i po osnovnim oblicima, izgleda ovako:

Zakuk:	ploča 0,	sanduka 9,	sljemenjaka 0,	krstova 1,	ukupno 10
Potkuk:	ploča 5,	sanduka 234,	sljemenjaka 2,	krstova 0,	ukupno 241
Lokve:	ploča 1,	sanduka 6,	sljemenjaka 0,	krstova 0,	ukupno 7
Baba:	ploča 0,	sanduka 24,	sljemenjaka 0,	krstova 0,	ukupno 24

Svega: ploča 6, sanduka 273, sljemenjaka 2, krstova 1, ukupno 282

Iz ovoga pregleda vidi se kako su u Zabrdū najbrojniji stećci u obliku sanduka; njih ima 97% od ukupnog broja. Ostali oblici su zastupljeni u minimalnom broju. Osim jednog spomenika u obliku krsta, koji je vjerovatno iz relativno nešto kasnijeg vremena, svi stećci ovoga kraja pripadaju tzv. ležećim osnovnim oblicima. Dakle, ovdje nema uspravnih stećaka, kakve susrećemo u Bosni, naročito u istočnom njenom dijelu. Po svojim oblicima i izgledu stećci Zabrdā se ni po čemu ne razlikuju od takvih stećaka u drugim krajevima Hercegovine. U najvećem broju oni su prosječnih dimenzija. Vrlo malo je takvih koji se svojom veličinom posebno ističu, dok je nešto veći broj onih koji spadaju u manje ili male spomenike. Izvjestan broj ih je djelomično utonuo u zemlju ili je zasut zemljom, ili je zarastao u džbunje, pa kod takvih nije bilo moguće sasvim tačno ustanoviti dimenzije. Svojom veličinom naročito se ističe jedna ploča nekropole Potkuk, smještena do spomenika br. 1, koja ima ove dimenzije: 255 X 244 X 42 cm. Većina stećaka u obliku sanduka ima prosječne dimenzije. Veći sanduci se nalaze na nekropolama Baba, Lokve i Potkuk; kod ove posljednje najmanje u centralnom i južnom dijelu. Znatan broj sanduka su visoki, a relativno najviši

su oni na nekropoli Baba, gdje spomenik br. 2 ima visinu od 145 cm, ne računajući visinu njegovog postolja. Dobar broj sanduka je prema gore nešto širi. Svega 8 sanduka imaju postolja koja su redovno drugi, poseban dio spomenika. Na nekim postoljima se vidi urezano ležište za stećak.

Usijecanje kamenih blokova za klesanje stećaka Zabrdā nije predstavljalo velike teškoće, jer ovdje ima kamena u izobilju. Za nekropole Zakuk, Potkuk i Lokve oni su uzimani iz kamene gromade Kuk, gdje se i danas vide mjesta odakle su odvaljivani kameni blokovi (sl. br. 39). Doturanje i dovlačenje kamenih blokova ovdje je bilo lakše nego na mnogim drugim nekropolama u Hercegovini, a pogotovo u Bosni. Mislim da je grubo oblikovanje vršeno odmah tu gdje i usijecanje blokova, a definitivna i detaljna obrada opet tu blizu, negdje od kamenoloma do nekropole. U cjelini uzeto, obrada stećaka Zabrdā bila je dobra, jer većina stećaka imaju pravilne oblike a znatan broj ih ima dekorativne i simbolične reljefne motive na svojim stranicama. S druge strane, mora se reći da ima i stećaka koji su samo ovlaš oklesani, pa i takvih koji su skoro amorfnih komadi (Potkuk).

Sva četiri mjesta za lociranje stećaka su brižljivo odabrana. Ona su ravničasta, a po konfiguraciji zemljišta dosta su istaknuta u odnosu na okolicu. Osim toga, nekropole su situirane pokraj putova, a Potkuk, kao i Zakuk i Lokve još i u blizini izvora i bunareva žive vode. Nekropole Zabrdā su, dakle, sasvim blizu kamenoloma, pokraj puta, nedaleko od ondašnjeg naselja, a još k tome i u neposrednoj blizini vode, što je karakteristično za većinu srednjovjekovnih nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini.

Spomenici, kao i grobovi ispod njih, odreda su orijentirani po pravcu zapad-istok. Na nekropolama Zakuk, Lokve i Baba ta linija je dosljedno zastupana, dok je jedan dio stećaka nekropole Potkuk postavljen sa manjim otklonom od toga prav-

ca. U svemu 11 primjeraka stećaka, i to jedino na nekropoli Potkuk, postavljeno je drugačije od uobičajene orijentacije, tj. po pravcu sjever-jug, za što sigurno postoje neki razlozi, koji, međutim, do danas još nisu utvrđeni. U vezi sa pitanjem takve orijentacije napominjem slučaj Grboreza kod Livna. Od 266 grobova u Grborezima (trećina ih je imala stećke), čiji je osnovni pravac orijentacije bio zapad-istok, 6 ih je bilo postavljeno okomito na tu orijentaciju. Prilozi koji su nađeni u tih 6 grobova nešto su se razlikovali od priloga nađenih u ostalim grobovima Grboreza, zbog čega ta okolnost upućuje na pretpostavku da su u tim drugačije orijentiranim grobovima sahranjeni stranci ili da je sahranjivanje obavljeno pod stranim utjecajem.² Ukoliko se ta daleka pretpostavka jednom pokaže opravdanom, moći će se onda i slučajevi drugačije orijentacije u Zabrđu, kao i u drugim krajevima, objašnjavati na taj način. Inače se u orijentaciji stećaka Zabrđa svuda sasvim jasno osjeća težnja sahranjivanja i postavljanja stećaka u nizovima okomito na osnovni pravac orijentacije, tj. u nizovima od sjevera ka jugu, što je karakteristično za mnogobrojne nekropole stećaka u Bosni i Hercegovini.³

Nijedan spomenik Zabrđa nema natpisa, iako su nekropole u Uboskom i Premilovom polju, na kojima je evidentirano po nekoliko natpisa, odavdeudaljene svega 5 do 8 km zračne linije.⁴ (Vrlo je malo elemenata za sigurniju pretpostavku o natpisu na stećku br. 4 nekropole Zakuk). Ta okolnost nameće misao o Zabrđu kao relativno zabačenijem naselju koje nije imalo bogate i ugledne ljude kao npr. Ubosko ili Premilovo polje. Ali, stranice naših stećaka nisu i bez ukrasa. Naprotiv, znatan broj spomenika Zabrđa ima isklesane reljefne motive različitog sadržaja, od kojih su neki i originalni.

Od ukupno 282 stećka Zabrđa, 62 imaju ukrasne ili simbolične reljefne predstave, što znači 22% (nije uračunat ukrašen stub za časnu trpezu). U upoređenju sa drugim krajevima Bosne i Hercegovine to je daleko iznad prosjeka, a u odnosu na stolački kao najbogatiji kraj, to je dosta veliki procenat. Najviše je ukrašenih stećaka na nekropoli Baba — 46%, zatim na nekropoli Zakuk — 33%, a onda dolazi nekropola Lokve sa 29% i Potkuk sa 21% ukrašenih stećaka.

Po osnovnim oblicima najukrašenije su ploče (67%), zatim sljemenaci (50% — od ukupno 2 takva 1 je ukrašen), a onda sanduci (21%).

Ako računamo svaku ukrašenu stranicu stećka kao jedan zaseban motiv, onda se na nekropola-

² Srednjovjekovna nekropola u Grborezima kod Livna (u štampi).

³ S. Bešliagić, Kupres, Sarajevo 1954, 193; Isti, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959, 63; Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 107.

⁴ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1962. (Arheologija), 219-223.

Sl. 39. Kamenolom kod nekropole Potkuk.

ma Zabrđa ukupno javljaju 34 raznovrsna reljefna motiva u više od 160 primjeraka. Većina tih raznovrsnih motiva ima simboličan ili dekorativan karakter, dok kod izvjesnog broja on još nije jasan.

Najprije ćemo se zadržati na motivima koji imaju simboličan sadržaj.

Motiv krsta se pojavljuje 13 puta, od čega 8 kao običan, 1 puta kao T krst (krst sv. Tome) i 4 puta kao stilizovan. U obične krstove ubrojao sam one kod kojih su krakovi skoro jednako dugački a završavaju se nešto prošireni, dok se krakovi stilizovanih završavaju u vidu sidra. Jedan od stilizovanih ima krakove prikazane sa više uskih vrpca. T krst je na nekropoli Zakuk, dok svi ostali pripadaju stećcima Potkuka. Najčešće su to osamljeni plastični motivi na vodoravnim stranama sanduka.

Motiv polumjeseca vidimo svega 3 puta, i to 2 puta kao osamljen na vodoravnim stranama sanduka i 1 puta kao heraldičku oznaku na štitu.

Motiv »Svastike« nađen je samo jedanput, i to uz štit na vodoravnoj strani istaknutog stećka nekropole Baba (sl. br. 29).

Motiv rozete, koji može da bude isto što i motiv zvijezde, ovdje nalazimo 8 puta kao osamljen ili okružen vijencem, a zatim i kao heraldičku oznaku na štitu. (Ovdje ne ubrajam nizove rozeta u kružnim vijencima kao dekorativne frizove). Mislim da osamljene rozete u kružnim vijencima možemo tretirati kao simbole sunca.

Kružni vijenac, kao predstavu sunca, vidimo samo jedanput, i to uz ostale motive na originalnoj kompoziciji na sl. br. 22, pored onih koje sam već spomenuo kod motiva rozete.

Motiv štita sa mačem, koji simbolizira pokojnika kao junaka u boju i turniru dok je još bio živ, pojavljuje se 9 puta, od čega 2 puta zajedno sa muškom ljudskom figurom i 1 puta sa jelenom. Osim u jednome slučaju, gdje je mač prikazan iznad štita (preko štita), uvijek se ovaj motiv komponuje tako da mač ispod štita viri samo svojim krajevima. Štitovi su u obliku pravougaonika kod koga je gornja uža stranica kosa i obično urezana ili povijena za proturanje koplja. Ponekad su rubovi štita ukrašeni vrpcama od kosih paralelica, a ponekad su na štitu i heraldičke oznake — obično rozete ili polumjesec.

Ruka sa mačem jest motiv sa značenjem sličnim prethodnom. Obično je ruka do ramena, savinuta u laktu, sa prstima koji su jako istaknuti. Možda to predstavlja ruku u oklopu.

Motiv štapa se sigurno javlja jedanput, i to na nekropoli Zakuk, a možda bi i onaj motiv koji slični T krstu trebalo tretirati štapom. To su simboli vjerskih dostojanstvenika i nije slučajno što se nalaze baš na spomenicima uz crkvu. Sveštena lica su u starija vremena obično sahranjivana u crkvi ili u njenoj blizini. Dosada se ovakav motiv tretirao simbolom djeda («djedovski štap»), ili pak gosta, jer se našao i na nadgrobnom spomeniku gosta Milutina iz Humskog kod Foče, dakle isključivo se pripisivao najvišim dostojanstvenicima srednjovjekovne crkve bosanske. Međutim, nedavno sam našao štap na nadgrobnom spomeniku »krstjanina« Ostoje u Zgunji blizu Srebrenice, što govori da je on u ovome slučaju oznaka najnižeg vjerskog čina.⁵ Odsada bi motiv štapa na stećcima trebalo tretirati šire — kao oznaku uopšte sveštenika srednjovjekovne crkve bosanske.

U brojnim predstavama stećaka Zabrđa pojavljuju se pojedinačni ljudski ili životinjski likovi ili čitave scene tih likova. Teško je tvrditi da te figuralne predstave imaju isključivo simboličan ili drugačiji karakter, ali mi se čini da pojava većine životinjskih likova ima baš simboličan smisao. Predstavu jelena, npr., vidimo ovdje 11 puta, pa ako karakter scena lova na jelena još nismo sasvim definisali, mislim da **pojava jelena kod izvora vode** ima puno simbolike. Koliko mi je po-

znato ovaj motiv se prvi puta susreće na stećcima uopšte. On se ovdje javlja 3 puta (jedanput u sceni lova), i to samo na nekropoli Potkuk, te predstavlja ne samo originalnost Zabrđa nego i karakteristiku nekropole Potkuk.

Na bočnim stranama dvaju sanduka Potkuka vidim **predstave ptica**, na jednome osamljenu skupinu od 5 ptica, a na drugome 7 ptica poređanih i ukomponovanih sa povijenim linijama, kao friz ispod koga je scena kola (sl. br. 21 i br. 24). Ptice na stećcima su rijetka pojava i više su osobina hercegovačkih nego bosanskih nekropola (Ubosko, Gornje Hrasno, Brotnjice i dr.). Obično se javljaju uz krstove i uz scene lova, pa se mogu objašnjavati ili kao elemenat kršćanske simbolike, kao simbol čovjekove duše, ili kao predstava sokola koji se koristio u lovu.⁶ Ovdje u Zabrđu ptice nisu vezane ni za krstove niti za lov, ne znamo ni da li su to neke određene ptice, ali se dobiva utisak, barem u prvom slučaju (sl. br. 11) da se radi o simbolici.

I pojava **predstave lava** čini se da ima takav karakter. Moglo bi se govoriti o tome da li je to uopšte lav, ali ako tu predstavu uporedimo sa predstavama drugih životinjskih likova u Zabrđu i na ostalim nekropolama, gdje se oni javljaju, onda ćemo se najprije odlučiti za lava, prvenstveno zbog načina tretiranja prednjeg dijela, a posebno zbog načina prikaza repine. Ovaj motiv vidimo 2 puta, jednom uz kolo (sl. br. 12), a drugi puta uz čovjeka sa štitom i mačem (sl. br. 22). Zasada je teško dati objašnjenje pojave lava na stećcima Zabrđa. Pretpostavljam da je to ugledanje na motive lava iz Uboskog i Gornjeg Hrasna, ili drugih nekropola oko Stoca, koje sam pripisao majstoru Grubaču i povodom čega sam izrazio misao o vezi sa lavom kao heraldičkom oznakom na grbu Kosača.⁷ Ne bih rekao da su lavovi u Zabrđu rad majstora Grubača, jer su drugačije obrađeni od onih u Boljunima, Opličićima i Nekuku.

Među figuralnim motivima ističu se **scene lova**, koje se javljaju 6 puta na spomenicima Potkuka, i **scene kola**, koje se javljaju 2 puta na istoj nekropoli. U prvim scenama radi se o lovu na jelena. U 4 slučaja lovac je na konju, sa kopljem, bez kera, a u 2 druga on je pješak i sa kerom. Zbog oštećenosti stećaka, detalji ovih scena se ne raspoznaju; scene se inače ne razlikuju od takvih scena u drugim našim krajevima. U jednoj sceni kola učestvuju 3 žene i uz njih je prikazan lav; skoro da je i on u kolu, poput nekoliko slučajeva jelena u kolu na nekropolama oko Stoca.⁸ U drugoj sceni kola učestvuju 4 žene i 1 muškarac sa

⁶ Š. Bešliagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 108.

⁷ Isto tamo, 109.

⁸ Š. Bešliagić, Boljuni, Starinar XII, Beograd 1961, 200.

⁵ Š. Bešliagić, Nekoliko novopronađenih natpisa sa stećaka, Naše starine IX.

mačem. Osim toga, uz kolo se vide još 3 nešto manje figure žena. Zbog toga što su stećci oštećeni, a i zbog toga što klesar ovdje nije prikazao stopala žena, nije moguće odrediti pravac kretanja naših kola. Po položaju stopala muškarca rekao bih da to kolo kreće udesno (gledajući od spomenika), tj. da kreće naopako, a ne pravilno, »naoposun«, po suncu, zbog čega bi ono bilo žalobno, kultno kolo.⁹

Na ostalim figuralnim predstavama stećaka Zabrdja se ovdje ne zadržavam.

Od drugih motiva, o čijem karakteru bi se moglo diskutovati, želio bih da spomenem **motiv arkada** sa 4–6 interkolumnija, koji se javlja 8 puta na uspravnim stranama visokih sanduka nekropole Baba i jednog sljemenjaka nekropole Potkuk. Baze i kapiteli stubova nisu istaknuti, ali su i stubovi i lukovi obrubljeni tordiranim ili jednostavnim vrpčama, što doprinosi dekorativnosti motiva. U nekoliko slučajeva lukovi ne izlaze odmah i jednostavno iz stubova nego su oni prikazani kao skoro čitavi krugovi i tako da djeluju dekorativnije, kakvi se često vide u Hercegovini (sl. br. 28 i 31). Ranije je već izražena pretpostavka da arkade na uspravnim stranama sljemenjaka označavaju stećak kao »vječnu kuću« romaničkog stila, a da su arkade na drugačijim spomenicima, npr. na onim oblika krsta, ili arkade koje su tek samo označene, motiv koji je izgubio svoje prvobitno značenje i postao čista dekoracija. U našem slučaju teško se odlučiti za jedno od tih tumačenja. Izgleda mi da su arkade na sljemenjaku Potkuka i one na centralnom sanduku Babe (sl. br. 14 i br. 30) relativno starije i da prikazuju kuću, a ostale na sanducima Babe da su već počele da gube to značenje (sl. br. 28 i 31).

Na ovome mjestu upozoravam na još 2 motiva čiji karakter nije do kraja definisan. To su **urezana linija** sredinom po dužini vodoravne stranice sanduka ili ploče i tzv. »*kamenica*«. Prvi se javlja 3 puta na stećcima Potkuka, a drugi 2 puta, i to oivičen tordiranim kružnim vijencem, kao osamljen motiv, također na Potkuku (ne računajući takve motive uz jelene). Ja sam u više navrata istakao pretpostavku da urezana crta označuje dvostruki grob, a za »*kamenicu*«, pored već popularne misli o mjestu za vodu ili daću, ističem i misao o mjestu za miješanje krvi izmirenih bratstava. I sada mi se čini da ova dva motiva imaju više simboličan negoli neki drugačiji karakter.

Ovdje spada i motiv **paralelnih uzdužnih rebara**, koji se javlja 7 puta na vodoravnim stranama spomenika Babe i Zakuka. Njegovo značenje je savim nejasno.

Iz skupine čisto dekorativnih motiva najbroj-

⁹ Isti, Stećci u Brotnjicima, Anali Historijskog instituta u Drubrovniku VIII-IX (1960–61), 65-82.

¹⁰ Isti, Stećci u dolini Trebišnjice, Naše starine VIII, Sarajevo 1962.

niji su **frizovi od povijene linije sa trolistovima**, koji su vrlo čest motiv hercegovačkih stećaka. On se javlja 29 puta. Dosta lijepo je obrađen. Između njih se nešto izdvaja jedan koji nema trolistova, nego se samo dvije linije prepliću i čine međuprostore u kojima su ptice (sl. br. 16) i jedan koji umjesto trolistova ima drugačije listove i nekakve spirale (sl. br. 32). Zanimljiva je pojava ovoga motiva na uspravnim stranama postolja jednog sanduka Potkuka, što je inače rijedak slučaj (sl. br. 9).

Drugi brojni motiv ovakvog karaktera jest **bordura ili friz od kosih paralelica između dviju paralelnih linija**, koji se javlja 28 puta. On se, osim toga, ovdje pojavljuje a kao ukras ruba arkada ili nekog drugog motiva.

Od ostalih brojnih dekorativnih motiva valja navesti **tordirane vrpce**, koje se javljaju 21 puta.

U ovu skupinu ubrojao sam i jedan motiv koji je prvobitno imao simboličan karakter, ali se vremenom pretvorio u čistu dekorativnost. To je **motiv niza rozeta u kružnim vijencima**, koji se javlja 3 puta kao friz na nekim sanducima nekropole Baba.

Od ostalih motiva koji ovdje nisu tretirani, a koji se javljaju u neznatnom broju, kao što je motiv stabla sa krošnjom (?), plastičnog kvadrata i pravougaonika i drugih, želio bih samo da upozorim na jedan koji je jedinstvena pojava. To je motiv čovjeka — muškarca sa štapom na sanduku Potkuka br. 19. (sl. br. 20). Šteta je što je kamen znatno oštećen atmosferijama pa se detalji motiva ne raspoznaju. On je po svemu neobičan, ni nešto slično ovome nismo dosada imali na stećcima. Međutim, po ogrtaču i po položaju štapa, a posebno po plastičnom okviru, ovaj spomenik dosta podsjeća na ilirsko-rimsku stelu, koja je kasnije, u doba stećaka, još jednom iskorištena kao nadgrobni spomenik.

Na prostoru od Potkuka do Zakuka, pored samog puta, našao sam jedan spomenik mnogo manjih dimenzija od stećaka, u 2 komada kamena, na kojemu se nalazi vrlo plastično prikazana ljudska figura, o čemu sam već nešto rekao naprijed (sl. br. 37). I ovaj, kao i prethodni spomenik (sl. br. 20), jedinstvena je pojava na nekropolama stećaka. I njegovo porijeklo je zasada nemoguće utvrditi. Izgleda da ovaj reljef predstavlja nekog mlađeg čovjeka u narodnoj nošnji. Velika je šteta što nema dijela kamena na kome je glava. Ponekad pomislim da je to mogao biti spomenik u obliku krsta, ali se nigdje ne vidi da su nekada bili makar i kratki poprečni krakovi. Ponekad prevladava misao o nekom dječjem stećku, ali je ito vrlo nesigurno. Možda ova dva osobita spomenika Zabrdja (sl. br. 20 i br. 37) imaju nekakve međusobne veze? Obadva zasada predstavljaju zagonetku i, naravno, predmet za dalji studij.

Ovim motivima, o kojima je ovdje bilo riječi, potrebno je dodati i onaj sa stuba časne trpeze iz crkve na Zakuku (sl. br. 35). Po svim osobinama

on je u najvećoj mjeri vezan za motive stećaka i, da kamen ima nešto veće dimenzije, reklo bi se da je jedan stećak iskorišten za stub trpeze. Teško je nešto sigurno reći šta znači ovaj pravougaonik u sredini i zašto je njegova gornja uža strana nešto odvojena, ali to pomalo slični predstavi časne trpeze (stub i ploča na njemu). Iznad svega toga se vidi predstava konja sa konjanikom, ali se detalji ne raspoznaju. Možda je to predstava sveca na konju, kome je negdašnja crkva bila posvećena (sv. Đorđe ili sv. Dimitrije)? U svakom slučaju pojava ovakvog ukrašavanja stuba časne trpeze je jedinstvena i zanimljiva.¹¹

Po izboru reljefnih motiva i njihovoj obradi vidi se da je u Zabrđu djelovalo više majstora različitih kvaliteta. Ima dosta motiva koji po svom crtežu, kompoziciji i drugim osobinama, naročito kod figuralnih predstava, odaju relativno slabije majstore. Ima, međutim, primjeraka stećaka koji su izvanredno lijepo klesani i obrađeni, kao što su npr. neki sanduci nekropole Baba. Naročito su izrazite dvije osobine stećaka Zabrđa: svim svojim osobinama oni najviše pripadaju krugu stolačkih stećaka i rezultat su djelovanja više majstora kroz relativno duži vremenski period. I pored okolnosti da je dosta stećaka Zabrđa po svojoj tehničkoj obradi nešto slabijeg kvaliteta od većine stećaka stolačkog kraja, ipak oni u ogromnoj većini znače znatan stepen umjetničke inventivnosti i originalnosti, kako u izboru i komponovanju motiva tako i u načinu izražavanja, koji je pretežno jednostavan i naivan.

U Zabrđu nema natpisa da bi nam olakšali određivanje kronologije njegovih stećaka. Ne raspolazemo ni drugim sasvim sigurnim elementima u tu svrhu. O srednjovjekovnom naselju, o pojedinim ličnostima iz toga kraja, o izgradnji crkve na Zakuku i slično ne postoje ni najosnovniji podaci. U našem slučaju najviše nam pomaže studij oblika i reljefnih motiva stećaka i po tome možemo približno tačno vremenski odrediti naše spomenike.

¹¹ Naknadno mi je konzervator Zdravko Kajmaković saopštio da je u okolini Gacka našao stub časne trpeze koji je također bio ukrašen kao stećak. To bi onda bio drugi poznati slučaj ukrašavanja stubova časne trpeze u BiH.

Prije svega, može se reći da stećci Zabrđa imaju svoj relativno dug period trajanja. U tome periodu srednjovjekovni Zabrđani su se zakopavali najprije i najduže na nekropolama Potkuk i Lokve. Većina stećaka Potkuka, i to najviše onih koji pripadaju južnoj polovini i centralnom dijelu nekropole, relativno su najstariji. Oni su niži, slabije su obrađeni i imaju manji broj reljefnih motiva, koji su uglavnom simboličkog karaktera (krstovi, polumjeseci, jeleni pred izvorom vode i drugi). Nešto mlađi su ostali stećci ove nekropole, pretežno oni koji se nalaze u sjevernom dijelu, i to više na zapadnom odnosno istočnom kraju nekropole. Stećci toga vremena su pravilnije klesani, nešto su viši i imaju više reljefnih motiva, koji su pretežno figuralne predstave, a počinje i upotreba onih čisto dekorativnih. Ovima su vremenski bliski stećci na nekropoli Lokve. Odmah iza ovih vremenski slijede stećci Zakuka, a iza njih stećci nekropole Baba. Većina stećaka na Babi je vrlo dobro obrađena, u znatnom broju su visoki, imaju bogate i vrlo dobro obrađene dekorativne reljefne motive.

Stećci Zabrđa ne izlaze iz vremenskog okvira Boljuna, Opličića, Radimlje, Nekuka, Gornjeg Hrasna i ostalih stećaka stolačkog područja. Budući da ovdje nema stojećih oblika, a to znači ni onih u obliku krstova, nema razloga stećke Zabrđa stavljati u posljednje decenije stolačkih stećaka. Kako ni srednjovjekovno naselje u Zabrđu nije moglo biti neko veliko naselje, a kako je broj stećaka na našim nekropolama dosta veliki, to ima razloga pretpostavci o relativno dugom vijeku naših nekropola. I izbor, kao i obrada većine reljefnih motiva stećaka Zabrđa ima direktnu vezu sa takvim motivima stolačkih stećaka čije je vrijeme približno tačno već dosada ustanovljeno.

Uzevši u obzir sve ove okolnosti, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da stećci Zabrđa pripadaju XIV i XV vijeku.

U tome vremenskom okviru trebalo bi tražiti i pojavu crkve u Zakuku čiji su temelji ovom prilikom, evidentirani. Čini se da crkva potiče iz prve polovine XV vijeka.

LES STECAKS A BITUNJA

En continuant l'élaboration des monuments funéraires médiévaux l'auteur nous informe, dans cet article, sur des résultats de la recherche des stecaks sur le territoire du village Bitunja, près de Stolac, à Herzégovine.

L'auteur présente d'abord des données principales sur les formes, les ornements et des autres qualités de certains monuments et necropoles. Le texte est accompagné par les esquisses de la disposition des stecaks et par les photos des reliefs plus importants.

Les stecaks à Bitunja sont situés sur les quatre localités, près du village Zabrdje, dont les noms sont: Zakuk, Potkuk, Lokve i Baba. Sur la première localité se trouvent 9, sur la deuxième 241, sur la troisième 7 et sur la quatrième 24 monuments, c'est à dire 282 exemplaires au total.

Dans la deuxième partie de l'article, l'auteur fait une analyse des monuments et des leurs particularités. Il dispute et donne des conclusions sur leurs formes, motifs de relief, technique d'exécution, location des necropoles et orientation des monuments.

Relativement, le plus grand nombre des monuments a la forme de caisse (97%). D'ailleurs, tous les monuments appartiennent aux, ainsi nommés, monuments étendus. La carrière de ces monuments était dans le voisinage, ce qu'on peut conclure facilement. Les places pour la location étaient choisies soigneusement. Elles se trouvent près de routes, fontaines, sur des terraines relativement hauts. Les monuments sont orientés le plus souvent dans la direction d'ouest-est.

Spixante-deux exemplaires ont des motifs de relief, ce qui fait 22%, c'est à dire beaucoup plus que la moyenne de toute la Bosnie et Herzégovine. Il y a 34 motifs différents dans plus de 160 exemplaires.

Ces motifs ont un caractère symbolique décoratif. Dans la première groupe sont les motifs des croix, du croissant, de la rosette, de la guirlande circulaire, du bouclier avec l'épée, de la main avec l'épée et du bâton, et dans l'autre groupe sont les frises de la ligne courbée à trois feuilles, les bordures et les frises des parallèles inclinées et les bandes tordues.

Sur les monuments de Bitunja il y a plusieurs représentations figurées. Là on trouve une représentation originelle du cerf près de la fontaine, puis des groupes d'oiseaux, et la représentation du lion. Tout ces représentations ont probablement une caractère symbolique. On voit aussi des scènes de chasse du cerf et des scènes de »kolo« (danse) dont nous ne savons pas le caractère.

Dans les motifs on trouve aussi des arcades ainsi nommés »kamenice« (»vodenice«) et des files des rosettes dans les guirlandes circulaires dont le caractère aussi n'est pas connu.

On voit, d'après le choix des motifs de relief et leur exécution, qu'il y avait à Bitunja plusieurs artisans de différentes qualités. Par leurs qualités plastiques ces stecaks appartiennent au cercle des stecaks près de Stolac. En comparant leurs qualités avec les qualités des stecaks déjà étudiés, l'auteur les met dans le XIVième et XVIième siècle.

On donne beaucoup de l'importance aux découvertes sur la necropole Zakuk: des fondaments de la vieille église et le petit monument avec une très plastique représentation d'homme; et aussi sur un monument de la necropole Potkuk une représentation plastique d'homme avec un bâton dans la main qui nous rappelle au monument illyrien.